

ŁAWRESZUK Marek, **Modlitwa wspólnoty. Historyczny rozwój prawosławnej tradycji liturgicznej**, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2014, 502 s., bibliogr., streszcz. ang., ISBN 978-83-7431-406-0.

Obszerna monografia Ławreszuka – prawosławnego teologa, kierownika Katedry Teologii Prawosławnej w Uniwersytecie w Białymstoku – obejmuje

pięć rozdziałów, których kolejność wyznaczona została kryterium chronologicznym.

W pierwszym rozdziale (*Starotestamentowa tradycja liturgiczna*, s. 33–49) autor przedstawił zasadnicze zręby modlitwnej tradycji Starego Testamentu, które stały się istotnym elementem chrześcijańskiej modlitwy i liturgiki. Skoncentrował się zwłaszcza na omówieniu nabożeństw świątynnych, nabożeństw domowych i nabożeństw synagogałnych. Zasadność rozdziału poświęconego starotestamentowej tradycji liturgicznej w kontekście badań nad rozwojem tradycji chrześcijańskiej nie budzi wątpliwości. Niezrozumiały natomiast pozostaje określony przez autora spodziewany efekt tej części rozprawy, polegający na potwierdzeniu bądź obaleniu tezy „o starotestamentowych inspiracjach i wspólnych elementach obu tradycji” (por. s. 33). Nie wydaje się, aby istniała obecnie potrzeba weryfikacji takiej tezy. Drugi rozdział (*Praktyka liturgiczna Kościoła pierwszych czterech wieków*, s. 51–217) analizuje tradycję liturgiczną Kościoła w pierwszych czterech wiekach. Rozdział ten rozpoczyna się od prezentacji źródeł informacji o najstarszej praktyce liturgicznej. Zabieg ten sam w sobie jest pożyteczny, ale bardziej właściwym miejscem dla takiego zapisu byłby wstęp pracy, który winien zawierać kompleksowe, a nie jedynie wybiórcze, omówienie źródeł pracy. W następnych punktach tego rozdziału autor dokonał charakterystyki chrześcijańskiej tradycji modlitwnej pierwszych czterech wieków, wskazując na osoby, miejsca i czas modlitw; przedstawił kształtowanie się nabożeństw, takich jak: eucharystia, proskomidia, agapa, wieczernia i jutrznia oraz czuwania; dokonał opisu rozwoju praktyki modlitwnej i pierwszej reformy liturgicznej; podjął refleksje nad znaczeniem i miejscem Pisma Świętego w liturgii i rozwoju hymnografii. Rozdział ten kończy ukazanie dwóch dróg rozwoju praktyki liturgicznej w IV w. – tradycji monasterskiej i tradycji miejskiej – które znacząco wpłynęły na dalszą ewolucję prawosławnej tradycji liturgicznej. W trzecim rozdziale (*Formowanie pełnych cykli liturgicznych tradycji jerozolimskiej i konstantynopolitańskiej – V–XI wiek*, s. 219–355) Ławreszuk wskazał na zmiany w tradycji liturgicznej, które nastąpiły w okresie od V do XI wieku, przyjmując za punkt odniesienia dwa centra: Jerozolimę i Konstantynopol. Dla usystematyzowania i analizy porównawczej praktyk modlitwnych autor swoją uwagę skupił na cyklach modlitwnych, nabożeństwach i hymnografii kształtowanych w obu centrach, wskazując na rozwój, a także powstanie nowych elementów. W ostatnim punkcie tego rozdziału zawarto próbę oceny zmian wskazanych w obu tradycjach. W czwartym rozdziale (*Zakończenie formowania cykli liturgicznych – kompletne „Typikony”*, s. 357–466) przedstawiono przebieg zakończenia formowania się cykli liturgicznych i powstania kompletnych „Typikonów”. W rozdziale tym ukazano także proces wylaniania

się słowiańskiego nurtu tradycji, który czerpiąc z praktyki greckiej uzupełniony został o elementy lokalne. Ostatni, bardzo zwięzły, piąty rozdział (*Drukowane „Typikony” i ich współczesne redakcje*, s. 467–472) poświęcony został ukazaniu rozwoju greckiej i słowiańskiej tradycji liturgicznej w oparciu o normy i zasady wskazane w drukowanych „Typikonach”. Wieńczące całość *Zakończenie* nie stanowi w całości podsumowania analiz prowadzonych w rozprawie, ale – zgodnie z dopisanym po myślniku „podtytułem” tej części pracy – odnosi się także do „współczesnej tradycji liturgicznej Kościoła prawosławnego”, kontynuując rozwijany w rozprawie naukowy wywód i włączając nowe elementy analiz. W tej formie ta część pracy nie spełnia swej właściwej funkcji.

Recenzowana monografia stanowi wartościową syntezę rozwoju prawosławnej tradycji liturgicznej. Autor zdołał w przekonujący sposób ukazać jej historyczną ciągłość. Analizując poszczególne nabożeństwa, które wchodziły w skład dobowych, tygodniowych i rocznych cykli, a także inne elementy wspomnianej tradycji liturgicznej, jak: hymnografia, ceremoniał czy architektura i wystrój świątyń dowiódł ewolucyjnej formy rozwoju prawosławnej tradycji liturgicznej. Rozwój ten przebiegał wielokierunkowo, zależnie od uwarunkowań miejsca i czasu oraz potrzeb różnych grup społecznych. Cennym osiągnięciem monografii jest szczegółowa analiza owych uwarunkowań i potrzeb, które skutkowały rozwojem określonej liturgicznej ortopraksji. Ławreszuk wykazał, że tradycja liturgiczna jest wypadkową oddziaływania wielu czynników i wyrazem żywotności wspólnoty wierzących, która zachowując wierność wobec dziedzictwa apostołów, jednocześnie stale dojrzewa w poznaniu prawdy objawionej. Proces ten wpływa na rozwój nowych form liturgicznej *praxis*. Tak więc rozwój ten nie ma charakteru przypadkowego, nawet jeśli pewne elementy pojawiają się spontanicznie jako odpowiedź na potrzeby duchowe wierzących. Podejmowane na przestrzeni wieków reformy liturgiczne dowodzą – o czym zdaje się też przekonywać w rozprawie autor – że tradycję liturgiczną Kościół zawsze pojmował jako przestrzeń utrwalania, a zarazem aktualizacji własnej tożsamości. Ławreszuk zaznaczył już na wstępie, że „modlitwa w Kościele prawosławnym nie stanowi wyłącznie słów skierowanych do Boga, lecz staje się także słowami wypowiedzianymi przez człowieka dla siebie samego, stanowiącymi edukację i wsparcie” (s. 17). Wydaje się, że regułę tę można poszerzyć o całość życia liturgicznego Kościoła.

Szczegółowa prezentacja rozwoju tradycji liturgicznej zaprezentowana w monografii wprowadza nie tylko w arkana prawosławnej liturgii i związanej z nią bogatą symboliką, ale daje też pogląd na znaczenie pozakościelnych procesów dla kształtowania życia Kościoła. Zwłaszcza chronologiczna analiza rozwoju tradycji liturgicznej pozwoliła autorowi uwypuklić choćby wagę procesów politycznych w ewolucji tradycji liturgicznej. Szczególnie dobitnym przykładem ta-

kiej zależności jest rozwój tradycji liturgicznej w IV w. „Upaństwowienie” chrześcijaństwa zapoczątkowane edyktem mediolańskim w 313 r., skutkujące także wzrostem liczby wiernych, doprowadziło do stopniowego kształtowania się liturgicznej tradycji bizantyjskiej uzupełnianej o elementy rytuału świeckiego. Mariaż Kościoła z państwem wymuszał nie tylko zmiany organizacyjne w Kościele, ale oddziaływał także na życie duchowe i liturgię.

W przypadku analitycznego i opisowego charakteru rozprawy, odnoszącej się w dużej mierze do materii historycznej i faktograficznej, ważnym i nieodzownym jej elementem winna stać się warstwa wartościująco-oceniająca i syntetyzująca. Szkoda że, poza trzecim rozdziałem, który jako jedyny posiada odrębny punkt poświęcony próbie oceny, elementy te zostały rozproszone w różnych częściach rozprawy i stały się przez to mało czytelne. Rozległa narracja, która zawiera tak wiele cennych szczegółowych opisów struktury i treści liturgicznych nabożeństw i modlitw, winna ułatwiać czytelnikowi śledzenie drogi zmierzającej do wytyczonego na wstępie celu. Jednocześnie elementy oceniające i podsumowujące rozprawy najlepiej świadczą o badawczej przenikliwości autora i umiejętności dokonywania trafnej systematyzacji. Oczywiście tych cech autorowi nie można odmówić. Mimo wspomnianego „rozproszenia”, wplatanego w tok narracji oceniające i podsumowujące wypowiedzi (choć niezbyt liczne) dowodzą umiejętności krytycznego spojrzenia. Nieukrywana fascynacja prawosławną tradycją liturgiczną, której autor jest pełnym pasji badaczem, nie stanowiła przeszkody dla obiektywizmu wypowiedzi. Jasno i w oparciu o przekonujące argumenty Ławreszuk podejmuje nieraz polemikę z sądami czy wnioskami innych badaczy. Na uwagę zasługuje również ekumeniczna wrażliwość, która ujawnia się choćby w próbie obiektywnego i wyważonego wyjaśniania historycznych procesów, które doprowadziły do zróżnicowanego ukształtowania się niektórych elementów liturgii na Wschodzie i Zachodzie. Także, choć nieliczne, próby zobrazowania jakiegoś aspektu prawosławnej tradycji liturgicznej porównaniem do jego zachodniego „odpowiednika” są tego potwierdzeniem. Narracja autora nie ma więc jedynie charakteru sprawozdawczego, ale podejmuje twórczy „dialog” z wydobytymi treściami.

Pewien niedosyt budzi – jak już zasygnalizowano to wyżej – sposób sformułowania ostatecznej konkluzji całości rozprawy w *Zakończeniu*. Jest ono jakby kolejnym rozdziałem. Główny zarzut dotyczy obecności dalszych, nowych elementów analitycznych i polemicznych, co uwidacznia już sama obecność odnośników (przypisów). Autor „rozprawia” się ostatecznie z przytoczoną we *Wprowadzeniu* tezą Baumstarka. Miejsce i sposób dokonania tego zabiegu nie wydaje się jednak stosowny. W zasadniczych częściach rozprawy, którymi są rozdziały, autor – poza jednym wyjątkiem (s. 217) – ani razu nie konfrontuje się z usta-

leniami Baumstarka, dokonując choćby etapowych podsumowań. Wspomniana teza Baumstarka zostaje natomiast w *Zakończeniu* poddana pewnej modyfikacji bądź szerszemu wyjaśnieniu niż miało to miejsce we *Wprowadzeniu*. Autor wprowadza nowe jej elementy, których wcześniej nie wymieniał, np. pisząc: „Baumstark ogłosił normę, zgodnie z którą tradycja liturgiczna ewoluuje od różnorodności w kierunku jednorodności” (s. 474). Odnosząc się następnie do przeprowadzonych przez siebie analiz, Ławreszuk konkluduje, że prawo Baumstarka jest „omyłne” (s. 475). Konkluzja ta wydaje się nieuprawniona, jeśli uwzględnić, że teza Baumstarka – o czym autor wyraźnie pisał we *Wprowadzeniu* – dotyczy tylko nabożeństwa eucharystycznego. Dlaczego więc rozszerzać ją na całość tradycji liturgicznej, jeśli nie czynił tego sam Baumstark, i „oskarżać” go następnie o omyłność? Chyba nie to było zadaniem monografii. Niestety, w *Zakończeniu* znajdujemy odzwierciedlenie braku precyzji w jednoznacznym określeniu celu rozprawy. Jednocześnie trzeba z uznaniem wobec autora dodać, że zamieszczone tam syntetyczne podsumowanie znakomicie zbiera i podsumowuje najważniejsze ustalenia jego obszernej analizy prawosławnej tradycji liturgicznej, stanowiąc doskonałe streszczenie najważniejszych etapów jej historycznego rozwoju. W tym punkcie *Zakończenie* realizuje przewidzianą dla niego „rolę”, jednak brane w całości nie jest adekwatnym zwieńczeniem rozprawy.

Poza wspomnianymi już brakami związanymi ze wstępnymi uściśleniami, od strony formalnej przedłożona rozprawa została zasadniczo skonstruowana poprawnie i z należytą starannością. Akceptowalny jest układ rozdziałów i paragrafów, który jest logiczny i wyczerpujący. Zastosowane kryterium chronologiczne również wydaje się zasadne, choć krytycznie należy zauważyć, że konsekwencją jego przyjęcia stała się dość znacząca dysproporcja objętości poszczególnych rozdziałów. Ostatni liczy jedynie 6 (!) stron (dla porównania: drugi i trzeci – każdorazowo znacząco ponad 100 stron). Rozdziały zostały poprzedzone *Wykazem skrótów* (s. 15) i *Wprowadzeniem* (s. 17–31) oraz zwieńczone *Zakończeniem* (s. 473–476), *Bibliografią* (s. 477–487), *Indeksem osobowym* (s. 489–499) i angielskojęzycznym streszczeniem (s. 501–502).

Zestaw przypisów załącznikowych sporządzono starannie i poprawnie. Wiele przypisów ma charakter wyjaśniający, co zdecydowanie ułatwia lekturę rozprawy zawierającej wiele fachowych pojęć z zakresu liturgiki prawosławnej.

Dla bardziej wnikliwych analiz bardzo pomocne zawsze okazują się indeksy – rzeczowy i osobowy. Rozprawa zawiera tylko ten drugi, za co autorowi należy się pochwała. Zamieszczenie indeksu rzeczowego podniosłoby walor naukowy rozprawy, zwłaszcza w kontekście dalszych badań, których perspektywę autor sam wyznacza. Byłby też pomocny w odszukaniu i prześledzeniu jakichś wybranych aspektów podjętych badań i osiągniętych rezultatów.

Rozprawa została napisana w rzeczowym i komunikatywnym języku, odpowiadającym wymogom naukowej narracji. Styl jest przejrzysty i przyjazny lekturze. Specjalistyczne pojęcia i terminy każdorazowo zostały wyjaśnione. Formułowane twierdzenia i wysuwane wnioski autor rzetelnie i skrupulatnie uwiarygadnia odniesieniem do źródeł i opracowań.

Niezależnie od wyrażonych wyżej krytycznych uwag, trzeba podkreślić, że recenzowana rozprawa jest solidną pracą badawczą. Badania, tak od strony formalnej, jak i merytorycznej, zostały przeprowadzone kompleksowo, rzetelnie i kompetentnie. Ławreszuk dokonał wnikliwej analizy prawosławnej tradycji liturgicznej, ukazując jej rozwój aż do czasów współczesnych. Rozprawa jest dowodem erudycji autora i szerokiej wiedzy teologicznej i historycznej, wykraczającej poza obszar związany z prawosławiem. Znajdzie ona z pewnością zainteresowanie nie tylko w gronie prawosławnych teologów.

Rajmund Porada (UO, Opole)